

Ο ΥΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΩΥΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ Ο ΥΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΕ

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΚΗ

I.

Όταν ο Κίριεγκωρ, με το ψευδώνυμο Johannes de Silentio, έγραφε ότι το «μόνο πράγμα που δεν προτίθεται να κάνει είναι ‘το σύστημα’», αναφερόμενος προφανώς σε οποιαδήποτε εκδοχή του εγγελιανού ιδεαλισμού, ο Λ. Φώυερμπαχ δεν θα μπορούσε παρά να συμφωνήσει – από άλλη βεβαίως οπτική γωνία – μαζί του.¹

Ο υλισμός του Φώυερμπαχ σηματοδοτεί μία έξοδο χωρίς επιστροφή από την φιλοσοφία και την αντικατάστασή της από το έτερό της, τη μη φιλοσοφία, που, όπως γράφει ο ίδιος, βλέπει «στο φως της πραγματικότητας και όχι στο λυκόφως του αναστοχασμού».²

Το μεγαλύτερο τμήμα της φιλοσοφίας και ιδιαίτερα ο γερμανικός ιδεαλισμός θεωρούνται ως προσπάθεια επανεγγραφής της θεολογίας σε φιλοσοφικό ιδίωμα ως η μεταφορά του Μεσαιωνικού ουρανού στα εγκόσμια. Ως προς αυτό, τα βέλη στρέφονται κατά του Χέγελ. Ο υλισμός του Φώυερμπαχ προκύπτει κυρίως από την καταλυτική κριτική του στον εγγελιανό ιδεαλισμό. Στις *Αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος* γράφει ο Φώυερμπαχ:

«Το μυστικό της εγγελιανής διαλεκτικής έγκειται τελικά μόνο σε τούτο, στο ότι αρνείται τη θεολογία μέσω της φιλοσοφίας, προκειμένου εν συνεχεία να αρνηθεί την φιλοσοφία μέσω της θεολογίας. Τόσο η αρχή όσο και το τέλος, συγκροτούνται από την θεολογία. . . . η άρνηση της άρνησης είναι τελικά η θεολογία».³

Για τον Φώυερμπαχ, «η φιλοσοφία του Χέγελ είναι η ιστορία της θεολογίας αναβαπτισμένη σε έλλογη διαδικασία».⁴ Αν το έρεισμα της θεολογίας είναι η εξηγήσιμη με όρους ψυχολογίας προβολή των ιδιοτήτων του ανθρώπου σε ό,τι αποκαλεί Θεό και αποτελεί αντικείμενο πίστης και λατρείας, το έρεισμα της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας είναι ακριβώς το αντίστροφο: η προβολή του Θεού στον άνθρωπο, η θεοποίηση του Λόγου.⁵ Όπως ακριβώς ο Θεός της θεολογίας είναι «καθαρό πνεύμα, καθαρή ουσία, καθαρή δραστηριότητα –actus purus- χωρίς πάθη, χωρίς κατηγορήματα που να αποδίδονται έξωθεν, χωρίς αισθητικότητα ή ύλη»⁶ και προυπάρχει των δημιουργημάτων

του, αντιστοίχως στην εγγεληνική φιλοσοφία η Ιδέα προυπάρχει σε αφηρημένη μορφή αλλά πραγματώνεται, βρίσκει την αλήθεια της μόνο ως καθαρή σκέψη. Γράφει ο Φώυερμπαχ:

«Ο απόλυτος ιδεαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά καθαρή νόηση που ξετυλίγεται συστηματικά, απογυμνώνει τα πράγματα από την αισθητικότητα τους, τα μετατρέπει σε καθαρές οντότητες της και ανεμπόδιστη από οτιδήποτε αλλότριο αποσχολεύεται αποκλειστικά με τον εαυτό της ως η ουσία της ουσίας».⁷

Όπως η φυσική επιστήμη μετέβη από το φως στην όραση, έτσι και η φιλοσοφία περνά από το αντικείμενο της σκέψης στο σκεπτόμενο υποκείμενο.⁸ Οτιδήποτε υπάρχει υπάρχει μόνο για την συνείδηση.⁹ Ότι ο Φώυερμπαχ ορίζει ως πράγμα καθαυτό, υπάρχει για τον ιδεαλισμό ως αντικείμενο σκέψης ή ως αναγκαίος επιθετικός προσδιορισμός της έννοιας η οποία εξαρχής ανάγεται σε ουσία ή απόλυτο της σκέψης. Στη σκέψη λοιπόν, γράφει ο Φώυερμπαχ, «είμαι απόλυτος κυρίαρχος. Τίποτε δεν μου ενατιώνεται».¹⁰

Ακριβώς όμως σε αυτό το σημείο, αν και φανατικός πολέμιος της διαλεκτικής την οποία θέλει να καταργήσει τελεσίδικα, παρά να διασώσει με υλιστικό πρόσημο, όπως κάνει ο Μαρξ, με διαλεκτική μαεστρία, παρά ταύτα, ο Φώυερμπαχ δείχνει πώς ο ιδεαλισμός, αναγορεύοντας την έννοια σε απόλυτο πρώτο, αυτοϋπονομεύεται διότι εγκλωβίζεται σε αυτο-αναφορικότητα. Με τα λόγια του ίδιου:

«αν η πραγματικότητα της σκέψης είναι η πραγματικότητα ως σκέψη»¹¹ τότε «η απόλυτη σκέψη δηλαδή η σκέψη που είναι απομονωμένη και αποκομμένη από το κατ' αίσθησιν, αδυνατεί να διαφύγει της τυπικής ταυτότητας, της ταυτότητας της σκέψης με τον εαυτό της. Γιατί, μολονότι η σκέψη ή η έννοια ορίζεται ως ενότητα αντίθετων προσδιορισμών, γεγονός παραμένει ότι αυτοί οι προσδιορισμοί είναι μόνο αφαιρέσεις, προσδιορισμοί σκέψης, επαναλήψεις της αυτοαναφορικότητας της σκέψης».¹²

Ο μόνος τρόπος να διαφύγει ο ιδεαλισμός της αυτο-αναφορικότητας του είναι παραδόξως αναιρώντας τον εαυτό του ως τέτοιο. Η άρση της αυτοαναφορικότητας συμπίπτει με την μεταστροφή του ιδεαλισμού στο αντίθετό του: στον υλισμό, στην συμφιλίωση της σκέψης με το προαιώνιο ταμπού της φιλοσοφίας που ακούει στο όνομα ύλη.

Στο μεγαλύτερο μέρος της φιλοσοφικής γραμματείας τόσο της αρχαίας όσο και της νεώτερης, η ύλη είναι το ανάθεμα, μία όχληση εν γένει ή, όπως το διατυπώνει ο ίδιος ο Φώυερμπαχ, η «παρραφωνία μέσα στον Λόγο».¹³ Η ύλη είναι ο σταυρός που πρέπει να κουβαλήσει η φιλοσοφική σκέψη αλλά και η πηγή μιας μεγάλης αμηχανίας, διότι, από τη μια, η φύση είναι δηλητηριασμένη από την αμαρτία. Αποτελεί την αποκλειστική υπεύθυνο της ατέλειας του κόσμου. Είτε αναφέρεται κανείς στον Αριστοτέλη είτε στις περισσότερες εκδοχές του γερμανικού Ιδεαλισμού, η ύλη είναι κάτι

απροσδιόριστο και αφηρημένο, ένα κενό δοχείο που ο μόνος τρόπος, για να υπάρξει, είναι μέσω της μορφής, είτε αυτή είναι η αριστοτελική μορφή ως οντολογική προνεω-τερική κατηγορία, είτε οι *prioiri* μορφές και κατηγορίες του υποκειμένου στον ιδεαλισμό. Η ύλη όμως είτε ως η ορμή, το αριστοτελικό «ορέγεσθαι», ο διακαής πόθος να λάβει μορφή, προκειμένου να κυρωθεί ως τέτοια, είτε ως το υποτιμημένο αισθητηριακό υλικό της εμπειρίας, δεν είναι εν τέλει ανύπαρκτη. Κι εδώ ακριβώς συνίσταται παραδόξως η καθ'όλα διαλεκτική κριτική του ιδεαλισμού ενός φανατικού αντιδιαλεκτικού: του Φώυερμπαχ, διότι πάντοτε, η μορφή είναι η μορφή ενός περιεχομένου και η έννοια είναι η αφαίρεση από κάτι αισθητό. Όπως δεν υπάρχει ύλη χωρίς μορφή, έτσι και, αντίστροφα, δεν υπάρχει μορφή χωρίς ύλη. Γράφει ο Φώυερμπαχ:

«Η ύλη είναι το ουσιαστικό αντικείμενο του Λόγου. Αν δεν υπήρχε η ύλη, ο Λόγος θα στερούνταν ερεθίσματος και υλικού σκέψης και ως εκ τούτου περιεχομένου».¹⁴

Κατά ειρωνικό τρόπο, ο υλισμός είναι η κρυφή προϋπόθεση του ιδεαλισμού, ο όρος πραγμάτωσης του, η ομολογία και ανοιχτή παραδοχή του οποίου όμως θα ισχυριζόμαστε με το τέλος του ιδεαλισμού.

Σε αυτό το σημείο, ο Φώυερμπαχ παραλληλίζει την μοίρα του ιδεαλισμού με αυτήν του πανθεισμού. Αν το μυστικό του ιδεαλισμού είναι ο υλισμός, ένας συνεπής με τον εαυτό του πανθεισμός δεν μπορεί παρά να είναι αθεισμός, διότι, στον βαθμό που η πανθειστική θέση δεν διαχωρίζει τον Θεό από τη φύση και τον άνθρωπο, βρίσκειται αντιμέτωπη με το πρόβλημα της δημιουργίας της ύλης από κάτι μη υλικό. Τα υλικά αντικείμενα μπορούν να παραχθούν από τον Θεό μόνο αν ο τελευταίος προσδιορίζεται ως υλικό Ον. Άρα ο πανθεισμός εκπίπτει στο αντίθετό του: σε αθεισμό ή υλισμό.¹⁵

Ωστόσο θα ήταν μεγάλο σφάλμα να δούμε τη φιλοσοφία του Φώυερμπαχ ως μια ακόμη “επιχείρηση διάσωσης” του γερμανικού ιδεαλισμού από την αυτο-αναφορικότητά του. Ο Φώυερμπαχ δεν προτίθεται απλώς να φανερώσει τις κρυμμένες προϋποθέσεις του ιδεαλισμού, ήτοι την ύλη. Δεν περιορίζεται σε μια εμμενή κριτική του ιδεαλισμού, για να μιλήσουμε με την γλώσσα του αντιπάλου του, του Χέγκελ. Αν ο Φώυερμπαχ κατατροπώνει τον αντίπαλό του χρησιμοποιώντας τα ίδια του τα όπλα, δηλαδή την διαλεκτική, όταν διατυπώνει τη δική του «νέα» όπως την αποκαλεί φιλοσοφία, η ρήξη με το παρελθόν είναι πλήρης. Η διαλεκτική απεμπολείται όχι μόνο γιατί συνιστά μέθοδο μιας εκκοσμιευμένης θεολογίας αλλά και γιατί είναι λανθασμένη. Γράφει ο Φώυερμπαχ:

«Η διαμεσολάβηση είναι αναγκαία μόνον όπου εμπλέκεται μια λάθος προκειμένη. Μόνον όπου εμφανίζεται μια διαφορετική αλήθεια που αντιφάσκει μια εδραιωμένη, σεβαστή και έγκυρη αρχή. . . Τελικά, αν κάτι πρέπει να αναιρεθεί, γιατί θα πρέπει να

εκκινήσουμε από αυτό και όχι από την άρνησή του;»¹⁶ Και μερικές γραμμές πιο πάνω:

«Το πραγματικό είναι μόνο αυτό που δεν επιδέχεται απόδειξης, αυτό που βεβαιώνεται αδιαμεσολάβητο, αυτό που μιλά άμεσα για τον εαυτό του. Με λίγα λόγια αυτό που είναι απλά και καθαρά αναντίρρητο, αδιαμφισβήτητο, και τόσο καθαρό όσο ο ήλιος. Αλλά μόνον το κατ' αίσθησιν είναι τόσο καθαρό όσο ο ήλιος. Οι αμφιβολίες και οι διαμάχες σταματούν, όταν σημείο εκκίνησης είναι η αισθητικότητα».¹⁷ Ήδη ο Φώερμπαχ έχει διατυπώσει το βασικότερο αξίωμα της νέας φιλοσοφίας του: «Αλήθεια, πραγματικότητα και αισθητικότητα είναι το ένα και το αυτό πράγμα».¹⁸ Ενώ στο εγγελιανό σύστημα, η φύση είναι μονάχα η εξωτερίκευση της Ιδεάς, στον υλισμό του Φώερμπαχ, η φύση είναι το μόνο πραγματικό. Η φύση υπάρχει ανεξάρτητα από κάθε φιλοσοφία και αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία μεγαλώνει ο άνθρωπος. Γράφει ο Φώερμπαχ:

«Η νέα φιλοσοφία κάνει τον άνθρωπο μαζί με την φύση ως βάση του ανθρώπου το αποκλειστικό, καθολικό και ύψιστο αντικείμενο της φιλοσοφίας; Κάνει την ανθρωπολογία μαζί με τη φυσιολογία την καθολική επιστήμη».¹⁹ Αν για την παλιά φιλοσοφία, «το έλλογο μόνο είναι το πραγματικό» για την νέα φιλοσοφία «το ανθρώπινο και μόνο το ανθρώπινο είναι το πραγματικό». Ο άνθρωπος ως κατ' αίσθησιν ον και όχι μια αφηρημένη επιστημολογική αρχή όπως Εγώ, Πνεύμα, κ.ο.κ. συνιστά μέτρο και υποκείμενο του Λόγου.²⁰

Η πρωταρχικότητα της φύσης και του ανθρώπου ως προϊόντος της και ως εκ τούτου ως κατ' αίσθησιν όντος επανερμηνεύει ριζικά την έννοια «αντικείμενο». Για τον Φώερμπαχ, το αντικείμενο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα alter ego. Εγώ είμαι εγώ για τον εαυτό μου και την ίδια στιγμή «Εσύ» για τους άλλους. Αλλά «Εγώ» είμαι «Εσύ» μόνο στο βαθμό που είμαι ένα κατ' αίσθησιν ον. Η διαλεκτική στον Φώερμπαχ είναι διάλογος. Αν στον ιδεαλιστή αντίπαλό του η διαλεκτική είναι ο μονόλογος της παντοδύναμης αλλά ολομόναχης ιδέας την στιγμή που αυτο-αναγνωρίζεται σε ό,τι εξωτερίκευσε, στον Φώερμπαχ, η διαλεκτική είναι ο διάλογος μεταξύ του Εγώ και του Εσύ.²¹

Τέλος, αν για την παλιά φιλοσοφία ο όρος δυνατότητας εμπειρίας και γνώσης είναι μη εμπειρικός, είτε αυτός είναι οι a priori κατηγορίες της διάνοιας είτε ένα αφηρημένο Εγώ που θέτει τον εαυτό του, είτε αφηρημένες κατηγορίες σκέψης, στη νέα φιλοσοφία του Φώερμπαχ, η ύπαρξη αντικειμένων τεκμαίρεται οντολογικά μέσα από τα συναισθήματα της αγάπης και του πόνου. Αν για τον Καντ της πρώτης Κριτικής, το υποκείμενο, δίκην νομοθέτη, υπάγει το μερικό στο γενικό, στην έννοια μέσω των a priori κατηγοριών της διάνοιας, το υποκείμενο στον Φώερμπαχ είναι ένα πάσχον σώμα. Μόνο η αγάπη για κάποιο αντικείμενο ή πρόσωπο, η παρουσία του οποίου μου προκαλεί χαρά, ενώ η απουσία πόνου, αποτελεί αδιάφυστο μάρτυρα ύπαρξης του

αντικειμένου. Αλλά η αγάπη ή ο πόνος είναι αγάπη και πόνος για κάτι συγκεκριμένο, για αυτό εδώ το μερικό και πεπερασμένο. «Εκείνος» γράφει ο Φώυερμπαχ, «που γενικά είναι στερημένος κάθε ανάγκης δενιώθει ούτε την ανάγκη να υπάρξει. . . Ένα Είναι χωρίς πόνο ισοδυναμεί μ' ένα Είναι χωρίς θεμέλιο».

Η νέα φιλοσοφία του Φώυερμπαχ εγείρει αναπόφευκτα πολλά σημαντικά ερωτήματα. Για παράδειγμα: Μήπως η πραξιοποιηματική άρση της διαλεκτικής –παρά τη ριζοσπαστικότητα των προθέσεων – συνιστά εν τέλει οπισθοδρόμηση σε μια προ-νεωτερικού τύπου οντολογία που ταυτίζει απλοϊκά την ουσία του ανθρώπου με την ύπαρξή του και έτσι εκφυλίζεται στην ιδεολογία της «καθαρής φύσης»; Μήπως τελικά ο Φώυερμπαχ αναπαράγει με αντεστραμμένο πρόσημο τον αντίπαλό του ανάγοντας σε απόλυτο πρώτο όχι πλέον την έννοια αλλά το αισθητό;

II.

Η απάντηση θα έρθει από τον Marx. Η οφειλή του νεαρού Marx των χειρογράφων του 1844 στον Φώυερμπαχ είναι τεράστια. Όπως και για τον Φώυερμπαχ, έτσι και για τον νεαρό Marx, «ο άνθρωπος είναι άμεσα φυσική ύπαρξη. Και σαν ζωντανή φυσική ύπαρξη είναι προικισμένος με φυσικές δυνάμεις, με ζωτικές δυνάμεις, είναι μια δρώσα φυσική ύπαρξη».²² Και για τον Marx, λοιπόν, η φύση είναι η βάση του πνεύματος. Όπως επίσης, στον Φώυερμπαχ, η υλιστική ερμηνεία του υποκειμένου συνεπάγεται επανερμηνεία του αντικειμένου ως κατ' αίσθησιν αντικειμένου που υπάρχει κυρίως για τις αισθήσεις ως αντικείμενο ανάγκης, ομοίως ο Marx γράφει στα *Χειρόγραφα του 1844*:

«Να λέμε ότι ο άνθρωπος είναι μια υλική, ζωντανή, πραγματική, αισθητή, αντικειμενική ύπαρξη με φυσικές δυνάμεις, σημαίνει ότι έχει πραγματικά αισθητά αντικείμενα σαν αντικείμενα της ύπαρξής του και της ζωτικής του έκφρασης, ή ότι μπορεί να εκφράσει την ζωή του σε πραγματικά, αισθητά αντικείμενα. Να είσαι αντικειμενικός, φυσικός και αισθητός και να έχεις αντικείμενο, φύση και αίσθηση έξω από τον εαυτό σου, ή να είσαι αντικείμενο, φύση και αίσθηση για έναν τρίτο είναι το ίδιο και το αυτό πράγμα».²³

Στη βάση αυτής της επαναδιατύπωσης υποκειμένου και αντικειμένου ο νεαρός Marx επαινεί τον Φώυερμπαχ ως αυτόν που «θεμελίωσε τον αληθινό υλισμό και την πραγματική επιστήμη κάνοντας την κοινωνική σχέση 'του ανθρώπου προς τον άνθρωπο' βασική αρχή της θεωρίας του».²⁴

Παρόλα αυτά, ο υλισμός του Marx συνίσταται σε μια διπλή κίνηση υπέρβασης την ίδια στιγμή και του υλισμού του Φώυερμπαχ και του ιδεαλισμού του Hegel. Από τη μια, ο Marx ιδιοποιείται από τον Φώυερμπαχ την έννοια του Είδους, προκειμένου να μεταφράσει υλιστικά την έννοια της σύνθεσης ως δραστηριότητας στον γερμανικό Ιδε-

αλισμό, ενώ, από την άλλη, χρησιμοποιεί την έννοια του πράττειν που καταλαμβάνει περίοπτη θέση στον γερμανικό ιδεαλισμό, προκειμένου να μετασχηματίσει τον νατουραλισμό του Φώερμπαχ σε υλιστική επιστημολογία.²⁵ Πιο αναλυτικά: Στα *Χειρόγραφα*, ο Marx χρησιμοποιεί την έννοια ανθρώπινου Είδους, που κατ' ουσίαν είναι δάνειο του Φώερμπαχ, όχι απλώς για να αντιπαραθέσει τον ορισμό του ανθρώπου ως φυσικού όντος στην εγγεληνική φόρμουλα, «άνθρωπος=αυτο-συνείδηση», αλλά αντίθετα, προκειμένου να θεμελιώσει έναν νέο τύπο υλισμό, έναν υλισμό της πρακτικής, ο οποίος σηματοδοτώντας ένα σχήμα τόσο πρόσληψης του κόσμου όσο και πράξης, κατά ειρωνικό τρόπο συγκροτεί την πιο ολοκληρωμένη μορφή του ιδεαλισμού. Σε αντίθεση με τον Φώερμπαχ, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο είδος, προκειμένου να υποστηρίξει ότι «αλλά ο άνθρωπος δεν είναι μόνο μια φυσική ύπαρξη. Δηλαδή είναι μια ύπαρξη για τον εαυτό του και για τον λόγο αυτό μια ειδολογική ύπαρξη, που πρέπει να την επιβεβαιώσει και πραγματώσει ο ίδιος τόσο στην ύπαρξή του όσο και στην γνώση του. Συνακόλουθα, τα ανθρώπινα αντικείμενα δεν είναι φυσικά αντικείμενα, όπως άμεσα παρουσιάζουν τον εαυτό τους. ... Ούτε η αντικειμενική ούτε η υποκειμενική φύση είναι άμεσα παρούσα στην ανθρώπινη ύπαρξη. Και καθώς κάθε τι φυσικό πρέπει να αποκτήσει ύπαρξη, έτσι και ο άνθρωπος έχει την διαδικασία της καταγωγής του στην ιστορία'. Αλλά για τον άνθρωπο η ιστορία είναι μια συνειδητή διαδικασία, και κατά συνέπεια μια διαδικασία που συνειδητά ξεπερνά τον εαυτό της. Η ιστορία είναι η αληθινή φυσική ιστορία του ανθρώπου».²⁶

Παραδόξως, η κεντρική έννοια σε αυτό το σημείο είναι αυτή της ανθρώπινης ουσίας που είναι τόσο παλαιά όσο και η φιλοσοφία. Εντούτοις, ο Marx δεν την απορρίπτει ως τέτοια αλλά αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο είχε μέχρι τότε κατανοηθεί: ως ειδολογική αφαιρεση εγγενή σε άτομα του ίδιου γένους. Από την πρώτη λοιπόν θέση, στον Φώερμπαχ, στην οποία βλέπει ως κύρια έλλειψη όλου του προηγούμενου υλισμού –συμπεριλαμβανομένου και του υλισμού του Φώερμπαχ – ότι αντιλαμβάνεται το πράγμα, την πραγματικότητα, τον αισθητό κόσμο μόνο με την μορφή του αντικειμένου ή με τη μορφή της εποπτείας και όχι σαν ανθρώπινη συγκεκριμένη δράση, ως πράξη, όχι υποκειμενικά²⁷ ή στην έκτη θέση στην οποία ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος «είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων»,²⁸ ο Marx επανέρχεται στο ζήτημα της ουσίας του ανθρώπου, προκειμένου να μετασχηματίσει το ανθρωπολογικό πλαίσιο σε υλιστική επιστημολογία. Και προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο ο Μαρξ καταφεύγει στον ισχυρότερο αντίπαλο της ανθρωπολογίας, ητοι τον ιδεαλισμό.

Ο γερμανικός ιδεαλισμός και κυρίως ο ιδεαλισμός του Καντ, εναποθέτει την τάξη και ενότητα του κόσμου στη δραστηριότητα ενός υποκειμένου, που, σύμφωνα με το καντιανό ιδίωμα, τον συγκροτεί. Το καντιανό υποκείμενο ως συνείδηση συγκροτεί τον κόσμο μέσω των α priori μορφών της εποπτείας και των α priori κατηγοριών της διά-

νοιας, κάνοντας έτσι τη μετάβαση από μια φιλοσοφία της αναπαράστασης σε μια φιλοσοφία της υποκειμενικότητας. Ταυτίζοντας την ουσία του υποκειμένου με την πράξη και την πράξη με τη δραστηριότητα του ανθρώπου ως φυσικού ανθρώπινου είδους, που διακρίνεται από όλα τα άλλα είδη μέσω της εργασίας με την οποία αναπαράγει τον εαυτό του, ο Μαρξ αποδίδει στην εργασία τον ρόλο που ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός αποδίδει στη συνείδηση, τη λειτουργία της σύνθεσης.

Συνοψίζοντας, ο υλισμός του Μαρξ διαφοροποιείται ως προς τον υλισμό του Φώυερμπαχ όσον αφορά το εξής:

Ενώ ιδιοποιείται από τον υλισμό του Φώυερμπαχ την εξωτερικότητα της φύσης, ωστόσο η φύση δεν έχει οντολογικό αλλά κοινωνικο-ιστορικό χαρακτήρα. Εξαρχής η φύση ερμηνεύεται σε σχέση με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Το πραγματικό επομένως υποκείμενο και η βάση του υλισμού του Μαρξ δεν είναι η αφηρημένη φύση της ύλης αλλά η συγκεκριμένη φύση της κοινωνικής πρακτικής. Γι' αυτό και ο Μαρξ, στα *Χειρόγραφα*, μιλά για «τον άνθρωπο ως φυσικό ον και τη φύση ως ανθρώπινη πραγματικότητα». ²⁹

Η φύση – σε όλο το μαρξικό έργο – είναι τόσο υποκείμενο όσο και αντικείμενο. Έτσι, στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, η φύση περιγράφεται ως «πρωταρχική πηγή όλων των εργαλείων και αντικειμένων της εργασίας». ³⁰ Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ αναφέρεται στη φύση ως βάση «των υλικών μορφών ύπαρξης του σταθερού κεφαλαίου», ³¹ πηγή δηλαδή μέσωσ παραγωγής συμπεριλαμβανομένης και της ζωντανής εργασίας, του ίδιου δηλαδή του ανθρώπου. Η φύση δηλαδή παράγει τον άνθρωπο ως πράττον υποκείμενο που την κατεργάζεται και την μετασχηματίζει. Έτσι η φύση είναι τόσο αντικείμενο όσο και υποκείμενο της εργασίας, ενώ ο άνθρωπος αλλάζοντας την εξωτερική φύση μετασχηματίζει και τη δική του φύση.

Στο ύστερο έργο του, βεβαίως, ο Μαρξ ανατέμνει το κεφαλαιοκρατικό σύστημα με βάση κοινωνικές μορφές που χαρακτηρίζονται από τη διττότητα, συγκεκριμένο-αφηρημένο. Έτσι, η κυρίαρχη μορφή είναι το εμπόρευμα το οποίο έχει διττή διάσταση: από τη μια είναι ένα ποιοτικά συγκεκριμένο αντικείμενο με χρηστική αξία, ενώ την ίδια στιγμή φέρει αξία που το καθιστά ανταλλάξιμο. ³² Η διττότητα του εμπορεύματος οφείλεται στην διττότητα της εργασίας που το παρήγαγε. Έτσι, στον καπιταλισμό είναι τόσο συγκεκριμένη, δηλαδή είναι εργασία που παράγει συγκεκριμένα αντικείμενα αλλά και αφηρημένη εργασία που παράγει αξία. ³³ Ούτε ένα άτομο ύλης δεν υπεισέρχεται κατά την παραγωγή αξίας. Είναι σαφές ότι στο ύστερο μαρξικό έργο ο υλισμός του Μαρξ διαφοροποιείται εν πολλοίς. Ο κόσμος φαίνεται να αποτελείται από διαδικασίες και κοινωνικές σχέσεις παρά από υλικότητα. Η φύση ερμηνεύεται πλέον ως «δεύτερη φύση» ως ο κατεξουσιασμός των ανθρώπων από τις δικές τους κοινωνικές δυνάμεις που τώρα τους αντιμετωπίζουν απειλητικά ως ξένη δύναμη. Φυσικά, δεν

δικαιούται να παραβλέψει κανείς ότι η πρόθεση του Μαρξ ήταν κυρίως να διαπεράσει την πραγματοποιημένη κρούστα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, προκειμένου να διεισδύσει στην ουσία της και να δείξει ότι αυτή δεν είναι τίποτε άλλο παρά ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και άρα ότι ανατρέψιμη. Ακόμα όμως και στο ύστερο έργο του, ο Μαρξ δεν γίνεται ιστορικιστής. Πάντα επαναλάμβανε ότι η πάλη του ανθρώπου με τη φύση πάντα θα μετασχηματίζεται αλλά ποτέ δεν θα καταρτηθεί. Σε αυτό το πλαίσιο, στο ύστερο έργο του κάνει και χρήση του όρου μεταβολισμός και αναφέρεται στους νόμους της φύσης οι οποίοι πάντα είναι πρότεροι του ανθρώπου. Η φύση μπορεί να διυλίζεται από την εργασία αλλά ποτέ δεν δημιουργείται από αυτήν. Σε αυτό το σημείο, ο Μαρξ δεν αναπαράγει υλιστικά την εγγεληνική Ιδέα ως δημιουργό του κόσμου αλλά παραμένει μέσα στο πλαίσιο του Φώεερμπαχ. Ακόμα και σε μια αταξική κοινωνία, ακόμα κι αν απαιτείται μίνιμουμ χρόνου εργασίας για την αναπαραγωγή της ζωής ο άνθρωπος δεν θα μπορεί να χειραφετηθεί από την φυσική αναγκαιότητα. Ο δε κατεξουσιασμός της φύσης θα προϋποθέτει πάντα τη θυσία της αρχής της ευχαρίστησης. Κι εδώ ο Μαρξ θα συμπορεύεται όχι μόνο με τον Φώεερμπαχ αλλά και με τον Φρόντ.³⁴

Για να μην επαναλάβουμε λοιπόν για νιοστή φορά την κοινοτοπία της ανωτερότητας της μαρξικής κριτικής στον Φώεερμπαχ, θα ήταν καλύτερα να διακινδυνέψω το εξής σχόλιο: Ίσως ο υλισμός του Φώεερμπαχ σήμερα να χρησιμεύει και ως υπόμνηση –ενίοτε ενοχλητική– της υλικότητας, της φύσης στον απόλυτο ιστορικισμό που τείνουν κάποιες εκδοχές της μαρξικής θεωρίας, αλλά και ως υπόμνηση όσον αφορά την ανθρώπινη φύση όχι με την έννοια ενός χοντροκομμένου και απλοϊκού βιολογισμού αλλά με την έννοια αυτού που ο Αντόρνο βάφτισε εξω-λογικό στοιχείο που δεν ταυτίζεται με την γνώση αλλά είναι όρος συγκρότησης ηθικής φιλοσοφίας. Και αυτό είναι η στιγμή της αποστροφής προς την πρόκληση φυσικού πόνου πάνω στο σώμα που, όπως λέει ο Μπρεχτ, θα μπορούσαν να βασανίσουν.³⁵ Και αυτό είναι το σώμα όλων όσοι σαν τους αντιήρωες του Μπέκετ είτε ως πειραματόζωα είτε ως έγγειστοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της εποχής μας φυτοζωούν μεταξύ ζωής και θανάτου σε μια τοπογραφία του κενού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Karl Ameriks, «The legacy of idealism in the philosophy of Feuerbach, Marx, and Kierkegaard», στο του ίδιου (επ.), *The Cambridge Companion to German Idealism*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2000, σ. 258.

2 L. Feuerbach, *Grundsätze der Philosophie der Zukunft*, στο του ιδίου *Werke*, επ. E. Thies, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1975, τ. 3, σ. 305.

3 Ό.π., σ. 279.

4 Ό.π., σ. 296.

5 Ό.π., σ. 249.

6 Ό.π., σ. 257.

7 Ό.π., σ. 259.

8 Ό.π., σ. 273.

9 Ό.π. σ. 273.

10 Ό.π., σ. 286.

11 Ό.π., σ. 297.

12 Ό.π., σ. 313.

13 Ό.π., σ. 279.

14 Ό.π., σ. 271.

15 Ό.π., σ. 267-8.

16 Ό.π., σ. 303.

17 Ό.π., σ. 303.

18 Ό.π., σ. 298.

19 Ό.π., σ. 319.

20 Ό.π., σ. 315.

21 Ό.π., σ. 321.

22 Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, μτφ. Μ. Γραμμένου, εις. Λούτσιο Κολλέτι, Γλάρος, Αθήνα 1975, σ. 181.

23 Ό.π., σ. 181-182.

24 Ό.π., σ. 170.

25 Για την διπλή αυτή κίνηση ως συστατικό στοιχείου του υλισμού του νεαρού Μαρξ βλ. την ανάλυση του Jürgen Habermas, *Knowledge and Human Interests*, μτφ. Jeremy Shapiro, Βοστώνη 1971, σ. 26-40.

26 Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σ. 183.

27 Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φώυερμπαχ», στο Φρίντριχ Ένγκελς, *Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003, σ. 65.

28 Ό.π., σ. 67.

29 Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π.

30 *Marx-Engels Selected Works*, Foreign Language Publishing House, Μόσχα 1969, τ. II, σ. 18.

31 Karl Marx, *Capital*, μτφ. D. Fernbach, Laurence & Wishart, Λονδίνο 1978, τ. II, σ. 144.

32 K. Marx, *Capital*, μτφ. B. Fowkes, Laurence & Wishart, Λονδίνο 1976, τ. 1, σ. 125-129.

33 Ό.π., σ. 128-137.

34 Η αντίληψη του «ανυπέμβλητου» της φύσης τόσο στο πρώιμο όσο και στο ύστερο έργο του Μαρξ, η οποία εναντιώνεται εν πολλοίς σε αιχραίες ιστορικοιστικές ερμηνείες του Μαρξ, διατυπώνεται εύγλωττα από τον Alfred Schmidt στο έργο του *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, EVA, Φραγκφούρτη 1965.

35 Theodor. W. Adorno, *Metaphysik. Begriff und Probleme*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1998, (Vorlesung 15).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

JOHN RAWLS
Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

ΛΙΑ Β. ΜΕΛΑ

